

ՀԱԿՈՒՄ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ԿԱՐՈՒՑ ՎԻՃԱԿԻ ՓՈԽՆՈՐԴ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱԹՈՒՆՅԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ. 1891–1893 ԹԹ.

1877–1878 թթ. հերթական ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց ռուսական կայսրության հաղթանակով: 1878 թ. հուլիսի 1-ի Բեռլինի պայմանագրով Ռուսական կայսրությանն անցած հայկական տարածքներից 1878 թ. դեկտեմբերի 27-ին վերջնականապես կազմավորվեց Կարսի մարզը, որը սկզբում բաղկացած էր մեկ մարզային ֆաղափից (Կարս), վեց օկրուգից (Կարս, Արդահան, Զարիշատ, Շորագյալ, Կաղզվան, Օլթի) եւ երկու պրիստավությունից (Զղրը եւ Խորասան): 1881 թ. վարչական վերաբաժանումից հետո Կարսի մարզը վերակազմվեց Կարսի, Արդահանի, Կաղզվանի եւ Օլթիի շրջանների, որոնք իրենց հերթին տրոհվեցին 14 տեղամասի եւ 148 գյուղական համայնքների:

Ռուսական կայսրության սահմաններում հայտնված հայկական տարածքներից, դեռեւս 1836 թ. մարտի 11-ին ընդունված Հայոց եկեղեցու կանոնադրության (Պոլոժենիե) համաձայն, ձեւավորվել էին Հայ Առաքելական եկեղեցու 6 ընդարձակ թեմեր կամ վիմակներ: 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով Կարսի եւ Բաթումի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո ձեւավորվում է եւս մեկ թեմ: Այն գոյություն ունեցավ մինչեւ 1887 թ., երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա. Թեղուտցու (1885–1891) օրոք Բաթումի նահանգը միացավ Թիֆլիսի թեմին, իսկ Կարսի մարզը՝ Երեւանի թեմին՝ ի թիվս Երեւանի, Նախիջեւանի, Շիրակի ու Տաթևի փոխանորդությունների: Կարսի փոխանորդությունն ընդգրկում էր ամբողջ Կարսի մարզը: Առաջին փոխանորդը Գրիգորիս Եպիսկոպոս Աղվանյանն¹ էր, որին 1888–1890 թթ. հա-

¹ Գրիգոր (Գրիգորիս) Եպիսկոպոս Աղվանյան (Աղվանյանց) (1827–1893): Ծնվել է Վանում, որտեղ ստացել է իր սկզբնական կրթությունը: Վարել է Մուշի հոգեւոր առաջնորդի, Վանի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնները: 1876–1887 թթ. Կարսի հոգեւոր առաջնորդն էր՝ առաջնորդական տեղապահը, 1879 թ. Կարսի եւ Բաթումի նահանգների հոգեւոր գործերի կառավարիչը, 1887 թ. մայիս-դեկտեմբեր ամիսներին Կարսի հայոց վիճակի փոխանորդ (Գրգե, Կարս քաղաք, Մոսկուա, 1893, էջ 80): Կենսագրականը տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1893, թ. ԺԲ., էջ 997–998:

ջորդել են Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը², 1891 թ. Նահապետ արեղա Նահապետյանը³, 1891–1893 թթ.՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանը⁴:

Թեմերի, փոխանորդությունների բազմաթիվ առաջնորդներ թողել են հուշագրություններ, հաշվետվություններ, տեղեկագրեր, որոնք գնահատելի կարևորություն ունեն ու հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր են: Դրանց թվին է դասվում նաև Մաշտոցյան Մատենադարանի Զանազան հեղինակների արխիվում պահվող Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանի տեղեկագիրը, որը, ցավոք, սևագիր է եւ անավարտ⁵: Չնայած այդ հանգամանքին՝ բնագիրը բավականին մաքուր է:

Ձեռագիրը հրատարակում ենք ամբողջությամբ: Բնագիրը պահպանել ու վերատառել ենք նույնությամբ: Նշենք, որ բնագիրը ներկայացված է մի ձեռագրի հիման վրա:

Տողատակերը չծանրաբեռնելու համար խուսափել ենք ձեռագրում առկա ջնջումները ծանոթագրելուց: Բնագրում առկա վրիպակները, մեր վերականգնած տառերը նշված են ընդունված ուղիղ փակագծում ([ ]), ավելորդ տառերը՝ սուր չակերտում (<>):

Կանոնավորել ենք նաև կետադրությունը:

Ամփոփելով նշենք, որ հայ եկեղեցական գործիչ Գարեգին Սաթունյանի տեղեկագիրը կարելի է համարել արժանահավատ ու կարևոր սկզբնաղբյուր:

² Կրդե, Կարս քաղաք, էջ 81: Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը «Կարսի վրձակի հնութիւնների մասին. համառօտ տեղեկութիւններ» խորագրով հոդվածաշար ունի «Արարատ»-ի հետեւյալ թվահամարներում՝ 1890, թ. Ա., էջ 47–48, թ. Բ., էջ 102–110, թ. Գ., էջ 155–162, թ. Դ., էջ 205–219, թ. Ե., էջ 254–264: Շիրակի եւ Անիի հնութիւնների մասին հետաքրքիր աշխատություն է հեղինակել նաև Մելքիսեդեկ քահանա Գևորգյանցը. տես «Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծի Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ», Աղէքսանդրապոլ, 1903:

³ Կրդե, նշվ. աշխ., էջ 81: Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գր. ԺԶ., Երեւան, 2006, էջ 497: Հետաքրքիր է, որ Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանը չի նշում այդ մասին:

⁴ Կենսագրականը տես «Արարատ», էջմիածին, 1910, ԺԱ., էջ 1008–1009:

Տեղեկագիր Կարուց վիճակի փոխանորդութեան (յընթաց 1891–1893 ամի)

Ս. Սինօդի օրագրութեամբ 1891ի նոյեմբերի 8ից նշանակուած լինելով փոխանորդ վիճակին Կարուց՝ նոյն ամսոյ 23ին հասալ Կարս եւ 25ին սահմանեալ երդումն ընդունեցի հաւատարիմ ծառայութեան համար: Այդ օրուանից մինչեւ ցայսօր վարում եմ պաշտօնս, բացակայելով վիճակիցս 18 օր, երբ Սեբաստիոյ Տ. Պետրոս Սրբազան եպիսկոպոսի⁶ յանձնարարութեամբ եւ Կ. Պօլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Տ. Խորէն Բարձր Սրբազան արքեպիսկոպոսի⁷ գրաւոր պատուէրին համաձայն՝ բաղդ ունեցալ 1892 թուականի մայիսի 3-5ին մասնակից լինելու Վեհափառ Տէրութեանդ ի հայրապետութիւն Հայաստանեայցս Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ ընտրութեանը⁸:

Մօտ 2 տարի կառավարելով իմ խնամոց յանձնուած վիճակը՝ այս ամենախոնարհագոյն յայտարարութեամբն պատիւ անձին վարկանիւմ արկանելու առ ոտս Սրբազնասուրբ վեհափառութեանդ հետեւեալ համառօտ տեղեկագիրը վիճակիս դրութեան մասին:

Վերջին 1877ի Տաճկական պատերազմից յետոյ Կարուց առաջնորդական վիճակը Բաթումի նահանգի հետ ի մասին կազմեց մի առանձին թեմ մինչեւ 1887 թուականը, երբ լուսահոգի Տ. Մակար կաթողիկոսի օրօք Բաթումի նահանգը միացաւ Թիֆլիզի թեմին, իսկ Կարսի նահանգը իբրեւ

⁶ Պետրոս Թահմիզյան՝ եպիսկոպոս 1879 թվականից: Սեբաստիայի հոգեւոր առաջնորդ՝ 1877 թվականից: «...իր վարչական լաւ հանճարոյն համար Կիւրնոյ առաջնորդութիւն եւս 1880էն սկսեալ ժամանակ մը կը վարէ. մի եւ նոյն պատճառաւ յամին 1896 նաեւ Թոքադի առաջնորդութիւնն իրեն կը յանձնուի մինչեւ իր մահը յամի 1907, յարակցելով զանոնք Սեբաստիոյ առաջնորդութեան հետ: Կաւարարոյ բարձրաստիճան եկեղեցական մի էր նա, խնամոտ եւ անշահասէր», - գրում է Անդրեաս Ալեքսանդրյանը (Պատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սեբաստիոյ եւ սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1911, էջ 306):

⁷ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Խորեն Աշըգյան (1888–1894):

⁸ 1892 թ. մայիսի 5-ին էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրութիւններին ժամանակ հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ պատգամավորների միաձայն քվեարկութեամբ 72 քվեով Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանն ընտրվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Նախընտրական մեծ պալքար էր ծավալվել: Էջմիածնի համազգային ժողովը ընտրելի եպիսկոպոսների ցուցակից կաթողիկոսական թեկնածուներ ընտրեց արժանավոր հոգեւորականներ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանին եւ Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլյանին: Ալեքսանդր III-ը վավերացրեց արքեպիսկոպոս Խրիմյանի ընտրութիւնը, սակայն սուլթանը Համաձայնեց Խրիմյանին թուրքահայատակութիւնից ազատել, եւ միայն 13 ամիս անց ռուսական կայսեր միջնորդութեամբ նրան թուրքատրվեց ժամանել էջմիածին: Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս օծվեց 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին:

Տէրունի Երեւանի թեմի փոխանորդական վիճակ ճանաչուեցաւ՝ Պատրիարքական փոխանորդով եւ հոգեւոր կառավարութեամբ: Առաջին փոխանորդը եղաւ նախկին թեմակալ Տ. Գրիգորիս Սրբազան եպիսկոպոսը, ապա նշանակուեցաւ Յուսիկ վարդապետը եւ ի վերջոյ նուաստիս յանձնուեցաւ այս վիճակի կառավարութիւնը:

Նորին վեհափառութեան ծայրագոյն պատրիարքի եւ Սրբազանգոյն կաթողիկոսի ամենայն հայոց Տ. Տ. Մկրտիչ Ա.⁹:

Որքան էլ, որ դրամական տեսակէտից օգտաւէտ է ճանաչուել Կարսի նահանգը Երեւանի կոնսիստորիային ենթարկելը, իմ համեստ կարծիքով, այնքան էլ ժողովրդեան հոգեւոր պէտքերին բաւարարութիւն տալու տեսակէտից մեծ անյարմարութիւններ են առաջ եկել այս թեմի նշանակութիւնը նսեմացնելուց:

Կարսի նահանգը ունի զինուորական վարչութիւն՝ զինուորական նահանգապետով, որոնց իշխանութիւնը միանգամայն տարբերոււմ է քաղաքական վարչութեան եւ քաղաքական նահանգապետի իշխանութիւնից, որպիսին է Երեւանինը, հետեւաբար Երեւանի թեմակալի փոխանորդը, որին ստորագրոււմ է Կարուց փոխանորդը եւ Երեւանի կոնսիստորիան, որին ստորագրոււմ է Կարուց հոգեւոր կառավարութիւնը, շատ անգամ չեն կարողանայ իւրեանց վճռադատութեան յանձնուած խնդիրները լուծել ընդ յարմարութեան եւ ըստ հանգամանաց: Միւս կողմից՝ կան խնդիրներ, որոնց լուծումը կոնսիստորիայից սպասելով՝ ի զուր ժամանակի կորուստ է լինում, եւ երբեմն էլ յարմար առիթներ են կորչում ի վնաս շահուց հոգեւոր իշխանութեան: Իմ երկամեայ փորձը ցոյց է տուել ինձ, որ զինուորական նահանգապետի նստած տեղում կվայելէ ունենալ մի թեմակալ առաջնորդ իւր կոնսիստորիայով: Այն ժամանակ առաջնորդական իշխանութիւն ունեցողի դիրքը բարձր կլինի եւ նորա գործունէութիւնը աւելի բեղմնաւոր:

Կարուց ընդարձակ վիճակում կան մի քաղաք՝ Կարս, չորս աւան՝ Կաղզուան, Սարաղամիշ (=Սարիղամիշ), Արտահան եւ Օլթի եւ ութսուն երեք գիւղորեայք՝ ընդ ամենը 88 բնակավայր:

Պաշտօնավարութեանս սկսածս օրը այդ 88 տեղից 66-ի մէջ կային օծած եկեղեցիներ: Այս երկու տարուայ ընթացքում աւարտել են եօթը կիսաշէն եկեղեցիներ, եւ ես նոցա օծման կարգը կատարել եմ, ութ տեղում սկսել են շինել եւ աւարտելու վերայ են, իսկ եօթը տեղում դեռ չեն ձեռնարկած:

⁹ Գրված է էջի աջ կողմում.- Հ.Մ.:

Կարսում թէեւ երկու եկեղեցի¹⁰ կայ, բայց ոչ մէկը քաղաքի համար վայելուչ վիճակի մէջ չէ¹¹: Մի քանի տարի սորանից առաջ նոր եկեղեցի շինելու համար զինուորական նահանգապետը քաղաքի մէջ մի տեղ է յատկացրել այն պայմանով, որ այդ տեղի վերայ ոչ մի արդիւնաբերօղ շինութիւն չկառուցուի: Ս. Սինօղը հաստատել է նոր եկեղեցւոյ յատակագիծը: Նոյնը կատարուել է նաեւ Ռուսաց բարձրագոյն կառավարութեան կողմից: Տեղւոյս հասարակութիւնը մի քանի հազար ռուբլի ծախսել է յատկացրած տեղի վերայ եղած խարխուլ շինութիւնները գնելու համար, որից մօտ 2500 ռուբլի իմ օրով է ծախսած:

Այս հողերը ժամանակաւորապէս յանձնուած էին հոգեւոր իշխանութեանը, որ յետոյ բարձրագոյն հաստատութեանը դիմէին: Տարիներ անցնելուց յետոյ՝ ներկայ տարւոյս յունուարին, Տ. կառավարչապետը¹² վերադարձրեց նահանգապետի¹³ առաջարկութիւնը բարձրագոյն հաստատութեանը դիմելու մասին՝ առարկելով, թէ նա ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չի գտնում ոչ յունադաւան վանքերի եւ եկեղեցիների համար հողէր յատկացնելու մասին բարձրագոյն հաստատութեանը դիմելու եւ կարգադրում է վերոյիշեալ վանքերի եւ եկեղեցւոյ համար յատկացրած հողերը յետ առնել: Այս կարգադրութեան մասին տեղւոյս հոգեւոր կառավարութիւն տեղեկացաւ թէ չէ, իսկոյն յայտարարեց Ս. Սինօղին: Այժմ պահանջում են մեզանից, որ ներկայացուցիչ նշանակենք հողերը յանձնելու համար կառավարութեանը¹⁴:

¹⁰ 19-րդ դարի վերջերին Կրպեն Կարս քաղաքում նշում է հայկական հին տաճարների եւ եկեղեցիների 12 կիսաքանդ մնացորդներ (տե՛ս ԿՐՊԷ, նշվ. աշխ., էջ 27-49): Շատ թե քիչ բարվոք վիճակում էին Ս. Առաքելոց, Ս. Աստվածածին եւ Ս. Նշան եկեղեցիները: Գարեգին եպիսկոպոս Սաթուկյանը հավանաբար նկատի ունի վերջին երկուսին:

¹¹ Հայ բնակչության հոգեւոր կարիքները բավարարելու նպատակով քաղաքի աղոթատներից որեւէ մեկը հայերին հանձնելու նախաձեռնությամբ Գրիգորիս Աղվանյանցը դեռեւս 1881 թ. դիմում է տեղի նահանգապետին՝ պատճառաբանելով, որ «ազգը առ ալժմ կարողութիւն չունի մի ուրիշ նոր եկեղեցի շինելու»: Խնդիրն անընդհատ ձգձգվում է (մանրամասն տե՛ս ԿՐՊԷ, նշվ. աշխ., էջ 46-47):

¹² Իշխան Ալեքսանդր Դոնդուկով-Կորսակով (1882-1890 թթ.)՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ:

¹³ 1883 թ. հոկտեմբերի 5-ից մինչեւ 1898 թ. ապրիլի 22-ն այդ պաշտոնը զբաղեցրել է գեներալ-լեյտենանտ Պ. Ի. Տոմիշը (Альманах современных русских государственных деятелей, Санкт-Петербург, 1897, С. 751, ԿՐՊԷ, նշվ. աշխ., էջ 106):

¹⁴ 1887 թ. մայիսի 10-ին Կարսում բացված Հոգեւոր կառավարութիւնը, կարելոր համարելով քաղաքի որեւէ հարմար մասում՝ «հարթ տարածութեան վերայ», վայելուչ հայկական եկեղեցի կառուցել, 1888 թ. հուլիսի 9-ին դիմում է Կարսի բարեշինության համար սահմանված Մասնաժողովին՝ խնդրելով քաղաքի կենտրոնում տարածք տրամադրել: Զինվորական նահանգապետը հողը հատկացնում է պայմանով, «որ Հոգեւոր իշխանութիւնը իրաւունք չունենայ օտարացնել այդ գետինը, մաս առ մաս կամ ամբողջապէս

Անշէն եւ աւերակ վանքեր շատ կան Կարսի վիճակում¹⁵, բայց սոցա մէջ կանգունը եւ վսեմը Մրէնի վանքն¹⁶ է, որ մի ամայի եւ անմարդաբնակ տեղումն է՝ Բագարանի¹⁷ Ս. Գէորգ ուխտատեղից¹⁸ մի ժամու հեռաւորութեամբ: Այդ վանքի շուրջը մեծ քանակութեամբ դատարկ հողեր կան, որոնց մասին ժամանակին հոգեւոր իշխանութիւնը դիմած է կառա-

վաճառելով ուրիշին, այլ անշուշտ ծառայեցնելու է որոշուած նպատակին»: Տեղը ստանալուց հետո Կարս է ժամանում Երեւանի թեմակալի փոխանորդ Գերաշնորհ Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզանցը: Հրավիրած ժողովում հայ ազգաբնակչության առաջավոր անդամներից 12-ն ընտրվում են կառուցվելիք եկեղեցու հոգաբարձու: Կատարվում է հանգանակություն: Երեք տարվա ընթացքում քաղաքի ճարտարապետ Սալատիկ-Պետրիշէն գծում է հատակագիծը, համաձայն որի ծախսը կազմում է ավելի քան 100 000 ռուբլի, որը չափազանց մեծ գումար էր: Ծարտարապետը հրաժարվում է շինության ամրության մասին բացատրական թերթը տալ, որից հետո նոր հատակագծի կազմումը հանձնարարվում է գինվորական ինժեներ Լացինիկովին: Համաձայն այս հատակագծի՝ ծախսը կազմելու էր 30 000 ռուբլուց ոչ ավելի: Միայն 1892 թ. էջմիածնի ս. Սինոդի միջնորդությամբ Ներքին գործերի նախարարից ստացվեց կառուցման թույլտվություն: 1892 թ. ժանտախտի համաճարակի ժամանակ այդ տարածքը շրջապատվեց քարե պարսպով (Գր. Է, նշվ. աշխ., էջ 50-55): Դրանով էլ հարցը փակվեց:

¹⁵ Կարսի մարզի գինվորական նահանգապետ գեներալ-լեյտենանտ Ի. Դ. Պոպկոն, որը նաեւ հնասեր էր, Ղոշավանքի (Հոռոմոսի) վանահայր Ստեփաննոս վարդապետին հղած 1878 թ. մայիսի 16-ի թվակիր եւ Շորագյալի շրջանի կառավարչին ուղղված նույն թվականի մայիսի 27-ի թվակիր գրություններում հայտնում էր, որ ինքը, այցելելով հնամենի Անի քաղաքի ավերակները, մեծ հիացմունք է ապրել: Նահանգապետը միաժամանակ առաջարկություններ է անում ուժեղացնելու հնությունների պահպանությունը: Կարսի մարզի հոգեւոր առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանի 1879 թ. հունիսի 17-ի գրությունից էլ պարզվում է, որ վեց հոգուց բաղկացած Հոգաբարձական ընկերությունը պետք է զբաղվեր Անիի Մայր եկեղեցու եւ մերձակա վայրերի հուշարձանների պահպանմամբ (տես Ա. ԱԴԱՄՅԱՆ, Վավերագրեր Անի քաղաքի եւ Կարսի մարզի մերձակա վայրերի հուշարձանների պահպանության մասին, ԲՀԱ, N 3, 1971, էջ 45-58):

¹⁶ Վանք Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառի Մրեն գյուղաքաղաքում: Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 613 թ., ավարտվել է 639-640 թթ.: Այն կառուցել են Հայոց իշխան Դավիթ Սահառունին, Արշարունյաց տեր Ներսէս Կամսարական իշխանը եւ Թեովփիլոս եպիսկոպոսը (եկեղեցու կառուցման մասին տես Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության: Աշխատությունների ժողովածու, Երեւան, 1942, էջ 295-296, Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, Հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապետությունը, Մոսկվա, 2010, էջ 34, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մրենը եւ նրա հուշարձանները, Վարձք, N 7, Երեւան, 2012, էջ 31-63, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մրենի արքայական հրամանագրերը, Վարձք, N 11, Երեւան, 2016, էջ 67-70): Մրենի Կաթողիկէն Անիի Մայր տաճարից հետո համարվում է Արեւմտյան Շիրակի երկրորդ խոշոր շինությունը: Ն. Սարգսյանն այն համարում է «Հռչակաւոր եւ գուարճատեսն», որը, սակայն, 1860-ական թվականների սկզբին արդեն ավերակ էր եւ շինակեցված (Ն. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864, էջ 194, 195): Տաճարն այժմ կիսավեր է:

¹⁷ Հայկական գյուղ Երվանդունիների հոգեւոր կենտրոնի եւ Բագրատունիների մայրաքաղաքի տեղում:

¹⁸ Ս. Գեւորգ եկեղեցի Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արշարունիք գավառի Բագարան բերդաքաղաքում: Կառուցվել է Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի (1019-1054) եւ Հովհաննես-Սմբատ (1020-1041) թագավորի օրոք՝ 1030 թ., Ժ. դ. քաջարի գորավար Գեւորգ իշխանի գերեզմանի վրա:

վարութեանը՝ խնդրելով նոցա մի մասը վանքին յատկացնել, բայց բացասական պատասխան է ստացել: Սպասելով, որ մի օր այդ հողերը յոյներին կարող են տալ եւ յունաց գիւղ կազմել, որով եւ մեր վանքը կարող են դարձնել յունաց եկեղեցի՝ Կարսի Աբասաշէն Ս. Առաքելոց մայր եկեղեցւոյն¹⁹ նման, ես փորձ փորձեցի վանքը մաքրելու, որի համար շրջակայ հայ ժողովուրդը ձրիաբար մշակներ տուեց, բայց առանց կարելոր նորոգութեան թոյլ չեն տալու եկեղեցին օծել եւ նորա մէջ ժամասացութիւն անել, իսկ այդ նորոգութիւնը մի քանի հազար ռուբլու կարօտ է, որ ձեռք բերելը մեր միջոցներով անհնարին է²⁰:

Ոչ պակաս նորոգութեան կարօտ են եւ այն վանքերը, որոնք հայ գիւղական եկեղեցիներ են՝ Բաշ Շիրակի²¹, Չանկլուայ²², Ուղուզլեոյ²³, Ագարակի²⁴ եւ այլն: Սոցա բոլորի համար մի ընկերութիւն է հարկաւոր կազմել՝ Հայոց հին վանքերը նորոգելու նպատակով եւ այդ ընկերութեան խնամակալութեանը յանձնել ոչ միայն Կարսի, այլեւ ամեն տեղի վանքերը, ապա թէ ոչ՝ անհատական ջանքերով հնարաւորութիւն չկայ մեր բազմաթիւ վանքերից եւ ոչ մինը պահպանելու: Գիւղական ժողովուրդը իւր չքաւոր դրութեամբ անգամ նշանաւոր նպաստներ կտայ իւրեանց գիւղերի վանքերը նորոգելու համար:

Կարսի վիճակում հոգեւոր իշխանութիւնից ճանաչուած, իբրեւ թէ կանոնաւոր դպրոցների թիւը միայն տասն է: Բացի սոցանից գիւղական

¹⁹ Կառուցել է Աբաս Բագրատունի (928-953) թագավորը 930-ական թթ.: Հայկական ճարտարապետութեան գլուխգործոցներից է: Այժմ գործող մզկիթ է:

²⁰ Կարսի հոգեւոր կառավարութիւնը էջմիածնի Սինոդի առջեւ Մրենի համար հոգեւոր սպասավոր կարգելու հարց է բարձրացնում, որը կարծես ի վերջո հաջողվում է լուծել (տե՛ս Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մրենը եւ նրա հուշարձանները, Վարձք, N 7, Երեւան, 2012, էջ 36):

²¹ Բաշ Շորագյալ՝ հայկական գյուղ Բագրատունիների Երազգավոր-Շիրակական մայրաքաղաքի տեղում: Ներսէս Սարգսյանը Բաշ Շորագյալի մասին գրում է. «Մինչեւ էր ընդարձակեալ եւ պայծառացեալ Անի, նախագահ էր տեղիս թագաւորացն Բագրատունեաց՝ զկնի Բագարանայ, այժմ ի գեղջկական նուաստութիւն իջեալ, քսանեակ տաճկաբնակ տնակօք սահմանի» (Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 171): Եկեղեցին կոչվում է Ս. Ամենափրկիչ՝ կառուցված Սմբատ I Բագրատունի օրոք՝ 897 թ.: Եկեղեցու քայքայումը եւ գմբեթի կործանումը սկսվել է 19-րդ դարի սկզբին՝ «ռմբակոծութեամբ Ռուսաց, զի անդ ապաւինեալ Լազիկացի Թուրքաց, չէլանէին արտաքս» (Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ: Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 10):

²² Չանկլի, Չենկլի-գյուղ Կաղզվանի գավառում, եկեղեցին կոչվում էր Չանկլի քրիստա (եկեղեցի, զանգակատուն): Խոսքը Սբ. Աստվածածին (Հովհաննես) եկեղեցու մասին է:

²³ Եկեղեցին կոչվում էր Ս. Աստվածածին: Կառուցել է Հասան Գնթունին 9-րդ դարում: Մեծ, հույշան կառուց էր՝ համեմատելի Անիի կաթողիկէ եկեղեցուն: Շիրակի մշակութային հուշարձաններին քաջատեղյակ է՝ Ներսէս Սարգսյանը, եւ՝ Ղեւոնդ Ալիշանը եկեղեցին բնութագրում են մեծ ու հույակապ (Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 174, Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, էջ 15):

²⁴ Խաչաձեւ միջին մեծութեան եկեղեցի էր, որից հյուսիս կար եւս մեկը:

օդաների²⁵ մէջ մասնաւոր դասատուութեամբ պարապում են թափառական ուսուցիչներ՝ մեծ մասամբ տաճկահայատակ հայ երիտասարդներից, որոնք ամենաշնչին վարձատրութեամբ գրավարժութիւն են տարածում ժողովրդեան մէջ: Այս տեսակ դպրոցներէ հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութիւնից դուրս լինելով, ազատ են մնացել ցայսօր նաեւ մարմնաւոր իշխանութեան հսկողութիւնից:

Երեւանի թեմի համար, որի մէջն է նաեւ Կարսի վիճակը, նշանակուած է մի թեմական տեսուչ, որին ենթարկւում են ինչ-որ կանոնաւոր ճանաչուած դպրոցները: Սոցա կառավարութեան գործում ոչ միայն Երեւանի թեմի վիճակների փոխանորդները, այլ եւ Երեւանի թեմակալի փոխանորդը մինչեւ վերջին ամիսներս չէին խառնուում:

Այս տեսակ կառավարութեան եղանակը շատ անյարմարութիւններ ունի, որովհետեւ Երեւանի թեմը շատ ընդարձակ է, եւ թեմական տեսուչը անձամբ ամեն անգամ այցելել իւր դպրոցները չի կարող, այցելած ժամանակն էլ երկար ժամանակ մնալ չի կարող, ուստի եւ ինչ-որ գործը մեծ մասամբ գրագրութեամբ է կատարւում, որ մեր մէջ գրեթէ ապարդիւն մի ձեւ է: Միւս վիճակները մի կողմը թողած՝ Կարսի վիճակի համար կասեմ, որ եթէ այստեղ մի առանձին կառավարիչ լինէր, որ յաճախ կարողանար գիւղերը այցելել եւ խրախուսէր ժողովրդեան, փոխանակ տասը դպրոցի՝ մենք կունենայինք մի քանի տասնեակ, գոնեայ մասնաւոր դպրոցները կկանոնաւորուէին, եթէ այդ էլ չէ՝ եղածները բարեկարգ դրութեան մէջ կլինէին, որոնցից շատ եւ շատ զուրկ են մեր վիճակի դպրոցները: Առանձին ուշադրութեան արժանի երեւոյթ է, որ մեր ուսուցչաց եւ ուսուցչուհեաց մեծ մասը անպատրաստ են իւրեանց կոչման եւ պաշտօնի համար, ուստի եւ մեծ հսկողութեան պէտք ունին:

Ժողովրդակամ

Կարսի վիճակի ժողովրդեան մեծագոյն մասը գաղթականներ են, որոնք գաղթել են վերջին տաճկական պատերազմից²⁶ յետոյ: Կարս քաղաքի մէջ բնիկները մի քանի տասնեակ տուն են միայն²⁷, մինչդեռ

²⁵ Թուրքերեն բառացի նշանակում է սենյակ, գործ է ածվում տարբեր իմաստներով՝ գրասենյակ (առետրական), գյուղերում հյուրերին ընդունելու հատուկ սենյակ, գոմի մեջ մի բաժին, հատակից բարձր կառուցված, ուր ձմռանը գյուղացիք հավաքվում են ժամանցի:

²⁶ Նկատի ունի 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը:

²⁷ Մինչեւ 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակը Կարս քաղաքը գլխավորապէս բնակեցված է եղել հայերով: Բնակչության ազգային նկարագրի վրա իր կնիքը թողեց 1829-1830 թթ. հայ բնակչության տեղաշարժն Արեւելյան Հայաստան (տե՛ս Հ. Ղ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Կարսի

քաղաքում հաշուում են այսօր մօտ հազար տուն բնակիչ: Իսկ գիւղերի մէջ շատ քչերը կան, որոնց բնակիչները մի գիւղից գաղթած լինին, այլ իւրաքանչիւր գիւղի մէջ զանազան գիւղերի, նոյնիսկ գաւառների բնակիչներ կան: Այս խառնուրդը չէր կարող նպաստել բնականաբար ընկերավարական մի մարմին կազմելու գիւղական հասարակութիւնից, այլ ընդհակառակը՝ մի գիւղի մէջ ժողովուրդ է բազմաբարբառ եւ տարբեր սովորութիւններով մի ժողովուրդ, որ հեռու է հասարակական շահեր ճանաչելու գաղափարից:

Բոլոր գիւղերը մի ընդհանուր յատկանիշ ունին, այն էլ ոչ ի նպաստ նոցա հոգեւոր զարգացման, այն է՝ բոլորն էլ, շատ սակաւ բացառութեամբ, եկեղեցասէր չեն: Ապացոյց այս ցաւալի դրութեան կարող են ծառայել մեր վիճակի անշուք եկեղեցիները եւ այն մեծ դժուարութիւնը, որ ես կրել եմ եկեղեցի չեղած տեղերում եկեղեցի շինել տալու համար: Իւրեանք բացատրում են այս հանգամանքը նորանով, որ Տաճկա-Հայաստանի մէջ, որ տեղերից որ գաղթել են, մեծաւ մասամբ եկեղեցիներ չեն ունեցել կամ, եթէ ունեցել էլ են, բռնութեանց պատճառով ստիպուած են եղել միշտ անշուք պահելու: Գիւղերում սովորաբար ժամերգութեանց մի երկու մարդ հագիւ ժամ են գալիս: Նոյնիսկ Ս. Պատարագի ժամանակ եկեղեցի մտնող չկայ, այնքան, որ խորթացել եւ սառել է ժողովուրդը եկեղեցուց:

Այս կորստաբեր երեւոյթի պատճառները, անշուշտ, շատ են եւ զխաւորապէս մեր հոգեւորականութեան անկեալ վիճակն է հասցրել մեր բարեպաշտ ժողովուրդը այս դատապարտելի անտարբերութեան: Կարծես անդառնալի կերպով անցել է այն ժամանակը, երբ հոգեւորականներն էին առաջնորդում ժողովրդեան, այսօր հովին է հետեւում իւր հօտին:

Այս անտարբերութեան առաջին հետեւանքը այն է, որ բողոքականութիւնը բաւական որսեր է անում միամիտ ժողովրդեան մէջ: Բավական է, որ մի տգէտ բողոքական մտնի գիւղական հասարակութեան մէջ եւ մի քանի խօսք ասէ, թէ պասը աւելորդ է, Սրբերի պատկերները Քրիստոսի օրինաց հակառակ են, քահանայից տուրք տալ հարկաւոր չէ եւ մի քանի

նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երեւան, 2006, էջ 41-50): Կարս քաղաքում մնում է ընդամենը ութը տուն չքավոր հայ, սակայն Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր քաղաքներից, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլից՝ հավանաբար նախկինում Կարսից տեղափոխված, հայ ընտանիքներ են սկսում վերաբնակվել եւ արդեն 1848 թ. հայկական տների թիվը հասնում է 20-ի, 1856 թ.՝ 80-ի, 1858 թ.՝ 130-ի, 1877 թ.՝ 300-ի, իսկ մահմեդականներն՝ ավելի քան 5000 տուն (Գրգե, նշվ. աշխ., էջ 101-102):

այսպիսի առարկություններ, եւ ահա մի քանիսը խմորւում են, եւ իւրեանք էլ այնուհետեւ քարոզիչ են դառնում: Դժբաղդաբար մեր վիճակում Ղարա-ղալա²⁸ անունով մի գիւղ կայ, որ յատկացրել է կառավարութիւնը Ալեքսանդրապօլից հալածուած հայ-բողոքականներին: Այս գիւղացիք ամեն տեղ մտնում են եւ կարողանում են իւրեանց թակարդի մէջ ձգել միամիտներին, իսկ մեր քահանաները անզօր են նոցա դիմադրելու:

Հայ-կաթողիկները աւելի շատ են այստեղ, ունին եկեղեցիներ, քահանաներ: Նոքա չեն պարապում մարդորսութեամբ²⁹:

Յունադաւանութիւն ընդունող Կարսի վիճակում չկայ: Բայց ցաւելով պէտք է ասել, որ այդ դեռ ապացոյց չէ մեր ժողովրդեան դէպի իւր կրօնը ունեցած ջերմեռանդութեանը, որովհետեւ շատ անգամ պատահում է լսել մի գոեհիկ գիւղացուց, թէ նա յունադաւանութիւն կընդունէ, եթէ նորա որեւէ խնդիրը՝ լինի այդ իրաւացի, թէ անիրաւացի, մերժում է հոգեւոր իշխանութիւնը:

Խօսքից գործի դեռ չի անցնում հայ գիւղացին, բայց շատ ցաւալի է, որ այդ խօսքը շատ յաճախ է կրկնում:

Նոյնը լսում է իբրեւ խօսք նոր գաղթականներից, որոնք վերջին ժամանակները բազմաթիւ ընտանիքներով գալիս են Ալաշկերտից: Սոքա տեղ են խնդրում կառավարութիւնից եւ չեն ծածկում ոչ ոքից իւրեանց միտքը՝ ասելով, թէ յետ դառնալ չեն կարող, Ռուսաստանի խորքերը գնալ չեն կամենում, այլ պէտք է ամեն կերպ աշխատեն մնալու Կարսի կամ Կովկասի այլ յարմարաւոր նահանգներում եւ թէ իւրեանց նպատակին հասնելու համար նոքա պատրաստ են յունադաւանութիւն ընդունել, որովհետեւ արդարանում են նոքա՝ լաւ է քրիստոնեայ մնալ եւ յունադաւան լինել, քան Տաճկաստանում մահմէդականութիւն ընդունելու պարտաւորուիլ:

Այսպիսի հոգեւոր անտարբերութեան հասած ժողովրդից դժուար է պահանջել, որ սերտ կապ ունենայ Մայր Աթոռոյ հետ եւ նորա համար

²⁸ Բառացի նշանակում է սեւ բերդ: 1812 թ. հունիսի 16-ին անգլիացի ճանապարհորդ Աուգլէյը, լինելով Ղարաղալա գյուղում, գրել է. «Իջանք Կարակալա կամ «Սեւ բերդ», մի արտակարգ շէնք, բարձր ու զառիվար ժայռերի եզերքին գետի (Արաքս-Հ.Մ.) անմիջական արագ ու ոլորապատույտ մի ճյուղի վրա: Թափառեցի բազմաթիւ քարաշէն տների ավերակների մէջ, որոնք ապացոյց էին տալիս, թէ այս վայրը, այժմ աննշան մի գյուղ, երբեմն մեծ կարեւորութիւն է ունեցել...» (ՀՈՎՀ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ուղեգրութիւններ, հտ. 2. (1800-1820), Երեւան, 1934, էջ 463-464):

²⁹ Հայ-կաթողիկ բնակչութիւնը 1890-ական թվականներին սկզբին բաղկացած էր 73 տնից, որից բնիկներ էին 44-ը: Բնիկները կամ տեղացիք նույնպէս եկվորներ էին, որոնք այնտեղ էին հաստատվել Ադվին եւ Արդանուջ քաղաքներից 1853-1856 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (ԳՐՊԷ, նշվ. աշխ., էջ 117-118):

սահմանեալ տուրքերը սիրով եւ յօժարութեամբ հատուցանէ: Այդ պատճառով էլ արդիւնքի կողմից Կարսի վիճակը ամենայնոք տեղերից մինն է բռնում մեր վիճակների մէջ: Անցեալ՝ 1892 թուականին հազիւ կարողացայ ուղարկել Ս. Սինօդին մի հազար ռուբլի վիճակային արդիւնքից: Բայց այս ժամանակաւոր է, եթէ հսկողութիւնը կանոնաւոր լինի եւ եթէ մանաւանդ մի քանի աշակերտ գործակալ քահանաներ ունենանք վիճակի մէջ, արդիւնքը սպասածից շատ աւելի կանցնի: Արդարեւ, ժողովուրդը խեղճ է, մանաւանդ այս երկու վերջին տարիները երաշտութիւն, մահատարածամ եւ կառավարութեան կողմից մեծամեծ տուգանքներ, միմեանց վերայ կուտակուելով, վերին աստիճանի աղքատութեան հասցրին ժողովուրդը: Բայց այդ ամենը անցաւոր երեւոյթներ են, եւ այդ դրութիւնը հետզհետէ կբարւոքուի անշուշտ, եւ աթոռապատկան հասոյթներն էլ կաճեն, եթէ միայն հաւատարիմ եւ սրտացաւ մարդոց ձեռքով ժողովելու լինենք: Մեզ պակասում են այդպիսիները:

Ժողովրդական բարոյական վիճակը շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է: Ընտանեկան սրբութիւնը, որով պարծենում է հայը, չէ պահպանուել Կարսի վիճակում: Ապօրինի կենակցութիւն, առ կենդանութեամբ կնոջ մի այլ կին տուն բերել, աղջիկ փախցնել, հասու-չհասի չնայել եւ այլ այսպիսի չարութեանց օրինակներ գրեթէ ընդհանուր ցաւեր են ամեն տեղ:

Շատ անգամ անպսակ են մնում ոչ թէ մի օրինաւոր արգելքի պատճառով, այլ առանց պատճառի: Կպսակուինք, պատասխանում են այդպիսիք, այժմ ժամանակ չունինք:

Երկրորդ կին են բերում տուն եւ երբեմն էլ օրինաւոր կնոջ ներկայութեամբ մի յարկի տակ ապրում են մեծ մասամբ իւրեանց հարազատ կանանց չբերութեան պատճառով, յաճախ էլ նոցա հիւանդութեան կամ տգեղութեան պատճառով: Պատահում է եւ այնպէս, որ կինն է թողնում մարդուն եւ հեռանում տանից՝ մի ուրիշի հետ կենակցելու համար, մարդն էլ մի այլ կին է բերում տուն:

Աղջիկ փախցնելը, եւ մանաւանդ նշանագրուած աղջիկներից, սովորական երեւոյթ է: Այս տգեղ սովորութիւնը առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ առանց **Բաշար** անուանեալ տուրքի³⁰, աղջիկ չեն տալիս: Իսկ այդ տուրքը երբեմն հասնում է մի քանի հարիւր ռուբլու:

³⁰ Բառացի նշանակում է գլխագին: Թաւրեից ու քրդական ցեղերից ներթափանցած սովորութիւն, ըստ որի տղան պետք է մեծ գումարով աղջկա ծնողներից գներ իր հարսնացուն: Այս երեւոյթը երեմիա Տեւականցը բնորոշել է մարդավաճառութիւն եւ համարել է «ներքին հարստահարութիւն», «չար սովորութիւն», «որդեւաճառութիւն», որը «...ավելի վնասակար

Բաշլըղի մասին շատ անգամ արգելքներ են դրուած, եւ նոյն իսկ ժողովուրդը պատրաստակամութիւն է ցոյց տուել վերջացնելու, բայց դարձեալ շարունակուում է եւ պատճառ է լինում մի կողմից ժողովրդեան վարքի եւ բարքի ապականութեան, միւս կողմից՝ աղքատութեան:

Յընթացս երկամեայ պաշտօնավարութեանս, բազմաթիւ տգեղ դէպքերի եմ հանդիպել եւ թէեւ մի քանի տասնեակ ապօրինի կենակցութեան վերջ եմ դրել, բայց դեռ շարունակուում է, եւ օրաուր նորերն են առաջ գալիս:

Ս. Սինօղի կարգադրութեամբ ապօրինի կենակիցները զրկուած են եկեղեցւոյ ս. խորհուրդներից: Միայն նոցա երեխայքն են մկրտուում եկեղեցւոյ մէջ, քահանայք չեն գնում նոցա տները եւ վերջին թոշակին են արժանի լինում, առանց եկեղեցական հանդէսի թաղուելով: Այս բոլորը քահանայից անհոգութիւնից եւ շահասիրութիւնից ամեն տեղ չի կատարուում, ապա թէ ոչ՝ շատ զօրաւոր միջոց է այդպիսիների դէմ: Յանցանքը միայն մեր վիճակի քահանաների մէջ չպէտք է որոնել: Բուն պատճառը ինքը ժողովուրդն է, որ թեթեւ աչքով է նայում ապօրինի կեանքի եւ կենակիցների վերայ եւ այդպիսիների հետ պահպանում է իւր յարաբերութիւնը, իբրեւ թէ խրախուսելով միւսներին էլ նոյնը անելու: Այս էլ կայ, որ երբ ապօրինի կենակիցները հարուստ են կամ հասարակութեան մէջ դիրք ունեցող անձնաւորութիւններ, հոգեւորականներն էլ, աշխարհականներն էլ սա ոչինչ են համարում՝ նոցա յանցանքը, եւ տուժողներն են միայն աղքատներն: Բնականաբար այս վերջիններն էլ երես են առնում եւ շարունակելով իւրեանց արարմունքը՝ միւսների համար գայթակղութեան պատճառ են լինում:

Մի տգեղ սովորութիւն էլ կայ, որի դէմ շատերն են մաքառել եւ դեռ չի յաջողուել իսպառ վերջացնելուն չնայելով, որ այս խնդրում մարմնաւոր իշխանութիւնը ամեն կերպ օժանդակում է մեզ: Խօսքս այլ եւ այլ սրբութիւններ, մեծ մասամբ աւետարաններ եւ նարեկներ, երբեմն էլ անյայտ մասունքներով խաչեր տների մէջ պահելու մասին է, որոնցով սեփականատէրերը շահուում են՝ յօգուտ իւրեանց նուէրներ ընդունելով: Շատ տեղերում ուղղակի բռնութեամբ հանել եմ այդ սրբութիւնները եւ եկեղեցի

է քրտաց հարստահարութեան»: Մկրտիչ Խրիմյանի հանձնարարութեամբ 1872-1873 թթ. Արեւմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ իր այցելած վայրերում ջանք ու եռանդ չի խնայել արգելելու այդ սովորութիւնը: Շատ տեղերում հաջողել է: Կարսի եւ Շորապալի գավառներում տեղի հոգեւորականներին եւ աշխարհիկ վերնախավի ներկայացուցիչներին հավաքելով՝ պահանջել է բաշլըղ առնողների նշանը շօրհնել եւ պսակի հրաման չտալ (ՆՐԵՄԻԱ ՏԵՆԿԱՆՑ, Ճանապարհորդութիւն Բարձր Հալք եւ Վասպուրական (1872-1873 թթ.), պատր. եւ ծանոթագր.՝ Հ. Մ. Պողոսյան, Երեւան, 1991, էջ 58, 81, 103, 108, 114):

տարել, որովհետեւ համոզել անկարելի է լինում, քանի որ շահի խնդիր է: Այս էլ երբեմն չի օգնում: Ժողովուրդը շարունակում է այնուհետեւ օթեւանին ուխտի գնալ եւ շատ քչերը միայն եկեղեցի կմտնին՝ սրբութեանց առաջ իւրեանց ուխտը կատարելու:

Վերջացնելով այս համառօտ տեղեկագիրը Կարուց վիճակի ներկայ գրութեան մասին՝ սեպուհ պարտաւորութիւն համարեմ ամենախոնարհաբար հայցելու Սրբազնասուրբ Վեհափառութեանդ բարեհաճութիւնը տեղեկագրիս մէջ շօշափած հետեւեալ կէտերի մասին՝

ա. Կարուց փոխանորդութիւնը բաժանել Երեւանի թեմից եւ առանձին թեմ կազմել առաջնորդով եւ կոնսիստորիայով,

բ. Կարս քաղաքի կառուցանելիք եկեղեցւոյ տեղի մասին միջնորդել առաջի բարձրագոյն իշխանութեան,

գ. Վիճակիս վանքերից մինի մէջ մի ընծայարան բանալ՝ վիճակիս գիւղերի համար քահանայացւոններ պատրաստելու նպատակով,

դ. Քահանայից համար միջնորդել, որ ընտանեօք ուրիշ գաւառներից Կարսի նահանգը փոխադրելու թոյլատուութիւն լինի,

ե. Քահանայից հողի խնդիրը կառավարութեան միջոցով յօգուտ նոցա վճռել տալ՝ համաձայն տէրութեան օրինաց,

զ. Բեշքիլիսային³¹, Անուոյն, Տիկոռին³², Վարդիկհօր³³ եւ Կարսի Ս. Աս-

³¹ Հինգ եկեղեցի ունենալու համար թուրքերն այսպէս են կոչում խժկոնք վանքը: Կառուցվել է Թ.-ԺԱ. դդ.: Գտնվում է Արաքսի աջակողմյան վտակ Տեկոր գետի վերին հոսանքի ձախ ափին՝ Տեկորի վանքից 2-3 կմ արեւմուտք: Ն. Սարգսյանը գրում է. «Ընդ ամենայն գաւառն Շիրակայ չիք այլ եկեղեցի անեղծ կացեալ ամենայն մասամբն քան զսոսա հանդերձ հնգեցուն եւս կաթողիկէիքն» (Ն. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 208): 1860 թ. Կարսի հոգեւոր առաջնորդ Տիմոթեոս եպիսկոպոս Սափրիչյանը նորոգել է Ս. Սարգիս եկեղեցուն՝ քրդերի քանդած պատը: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ խժկոնքը եւս հայտնվեց ռուսական կայսրութեան սահմաններում, գեներալ Հովհաննէս Լազարյանի աջակցությամբ՝ Արեւելյան Շիրակի Թավշանղշլաղ գյուղի Հարություն վարդապետ Մանուկյանը սկսեց վերանորոգել ու հարդարել վանքը (Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, էջ 130): 1890-ական թթ. այստեղ գործում էր նաեւ վարժարան: Լքվել եւ ամայացել է 1918 թ.: 1950-1980-ական թթ. թուրքական զորքերն իրենց զորավարժութիւնների ժամանակ որպէս թնդանոթային ու հրացանաձգութեան թիրախ օգտագործում էին նաեւ խժկոնքի եկեղեցիները, ինչի հետեւանքով հայկական պատմաճարտարապետական շատ հուշարձանների նման խժկոնքը նույնպէս հիմնահատակ ավերվեց: Մեր օրերում կիսավեր վիճակում պահպանվում է միայն Ս. Սարգիս եկեղեցին:

³² Խոսքը Տեկորի վանք-տաճարի մասին է: Գտնվում է Տեկոր գյուղում: Կառուցվել է Ե. դարի վերջին քառորդում՝ իշխան Սահակ Կամսարականի նախաձեռնությամբ:

³³ Գտնվում է Կաղզվան քաղաքից մոտ 20 կմ հեռավորությամբ, խորը ձորի մեջ: Հիմնադրվել է Է. դ. Մաթուսաղա եպիսկոպոսի ջանքերով: Անունը կապում են ոմն Վարդիկ կրոնավորի հետ (Ժ. դ.): Ըստ ավանդության՝ այստեղ պահվում էր Քրիստոսի խաչափայտի մի բեկորը (գետարգել նշան): ԺԹ. դ. վերջերին վանքի համալիրից մնացել էր միայն ավերված եկեղեցին: Վարդիկ Հայրը նույնացվում է Թաթլո վանքին: Անունն ստացել է Մեսրոպ

տուածածին³⁴ եկեղեցւոյն յատկացրած հողերի մասին հարց զարթեցնել եւ միջնորդել, որ դիմեն բարձրագոյն հաստատութեան,

է. Մրէնի վանքի նորոգութեան համար թոյլտուութիւն ստանալ ժողովարարութիւն անելու,

ը. Հայոց հին վանքերը պահպանելու համար մի ընկերութիւն կազմել, թ. Կարուց վիճակի դպրոցների համար առանձին կառավարիչ եւ տեսուչ նշանակել,

ժ. Տաճկահայաստանից աւերիչ գաղթականութեան առաջն առնել,

ժա. Բաշլըղ անունեալ տուրքը արգելել,

ժբ. Տներում պահած սրբութիւնները հրամայել եկեղեցիների մէջ բազմեցնել:

Թէեւ այս չեն միայն Կարուց վիճակի ցաւերը, սակայն, ըստ իս, սոքա են աչքի ընկնող եւ հսկան խնդիրները, որոնք կարօտ են Վեհափառ Տէրութեանդ Հայրապետական խնամոց եւ բարեհաճ տնօրէնութեանը:

2 սեպ. 93

N 1017

Եւ երբ ամեն ինչ պատրաստ էր եկեղեցւոյ հիմնարկութեանը ձեռնարկելու, արգելք եղաւ տեղւոյս բերդապետը³⁵ առարկելով, թէ ռազմագիտական տեսակէտից այդ տեղում չի կարելի գմբեթաւոր մեծ շինութիւն կառուցանել: Մի ամբողջ տարի գործը, գրազրուեան եւ բանակցութեան նիւթ դառնալուց յետոյ, վերջանալու էր Կովկասի քաղաքական մասի տ. կառավարչապետ Շերեմետեւի³⁶ Կարս ժամանելով: Ես առանձին ունկնդրութեան ժամ խնդրեցի եւ յայտնեցի տ. կառավարչապետին գործի հանգամանքները՝ խնդրելով հրամայել ում հարկն է, որ թոյլ տան մեզ

Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի աշակերտ Թաթուլից, որը, Վարդանանց պատերազմից հետո խույս տալով պարսկական հալածանքներից, եղբոր՝ Վարոսի հետ առանձնացել է Գաբեղանց գավառի լեռներում եւ հիմնել եկեղեցին: Եւ. է. դդ. Հայաստանի նշանավոր եկեղեցական կենտրոններից էր եւ դասվում էր կարեւորագոյն վանքերի շարքը: Հետագայում՝ մինչեւ ժ. դ., այլեւս չի հիշատակվում: Ժ. դ. կեսերից վանքը կորցնում է իր նշանակութիւնը, իսկ նրա մոտ կառուցվում է Վարդիկ Հայր նոր համալիրը: Գրականութեան մէջ այս երկուսը սխալ կերպով երբեմն նույնացվում են: Պահպանվում էին Թաթուլ վանքի ավերակները:

³⁴ Կարսի հնագոյն եկեղեցիներից է: Հիմքից վերանորոգվում է Կարսի հոգեւոր առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Ռշտունու նախաձեռնութեամբ 1864 թ. (տե՛ս ԿՐՊԷ, նշվ. աշխ., էջ 34-45):

³⁵ 1882 թ. հունիսի 29-ից 1897 թ. հունվարի 7-ը Կարսի բերդի ինժեներական վարչութեան պետն էր հայազգի գեներալ Նիկողայ Եւսէեւի Թումանովը (տե՛ս Գր. Ա. ԱՎԵՏԻՏՅԱՆ, Генералы-армяне в Российской империи, Ереван, 2008, էջ 218-219):

³⁶ Սերգեյ Ալեքսեւիչ Շերեմետեւ՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ եւ Կովկասյան ռազմական շրջանի գործերի հրամանատար 1890-1896 թթ.:

յատկացրած տեղի վերայ նոր եկեղեցի կառուցանել: Տ. կառավարչապետը այնքան բարի եղաւ, որ ոչ միայն սիրով ընդունեց խնդիրս, այլ եւ ունկնդրութիւնից յետոյ անմիջապէս եկաւ՝ անձամբ տեղը տեսնելու եւ առ տեղեան ընդունեց նահանգապետի եւ բերդապետի զեկուցումները: Ապա ժամ նշանակեց բերդապետի տանը խորհրդակցելու համար, որի հետեանքն այն եղաւ, որ կարգադրեց մի յանձնաժողով նշանակել իմ մասնակցութեամբ, որպէս զի փոխադարձ իրաւախոհութեամբ եկեղեցւոյ յատկագծի մէջ հարկաւոր փոփոխութիւններն անենք: Անցեալ (1892 թ.- Ն.Մ.) յուլիսի 19ին նահանգապետն ինձ գրաւոր յայտնեց, որ մասնաժողովը կազմուած է, եւ հրաւիրեց անձամբ կամ ներկայացուցչի միջոցով մասնակցել յանձնաժողովի պարապմանց: Այստեղ էլ բերդապետը խանգարեց գործը՝ առարկելով, թէ իւր մասնակցիլը յանձնաժողովի նիստերին աւելորդ է համարում, քանի որ իւր կարծիքը արդէն յայտնի է, եւ առաջարկեց իւրեանից աւելի բարձր թէ՛ դիրքով եւ թէ՛ ըրազմագիտական պատրաստութեամբ մի անձն հրաւիրել, որի հեղինակաւոր ձայնը պարտաւորեցուցիչ լինի իւր համար: Այս անակնկալ հանգամանքը դարձեալ յետաձգեց գործը, մինչեւ որ տ. կառավարչապետից նոր կարգադրութիւն կլինի:

Հոգեւորականութիւնը Կարսի վիճակում շատ ընկած վիճակի մէջ է. մեծ մասամբ քահանայք տգէտ են եւ ժողովրդեան կարեաց անհամապատասխան:

Կարս քաղաքում կային հինգ ծխատէր քահանայ, եւ վեցերորդը անցեալ տարի ձեռնադրուեցաւ: Բացի սոցանից՝ քաղաքի մէջ ապրում են երեք հրաժարեալ քահանաներ, եւ մի թափառական քահանայ էլ մեծ տօներին երեւում է քաղաքում եւ ապա դարձեալ թափառում:

87 աւանից եւ գիւղից 26ը քահանայ չունին եւ կառավարւում են մօտակայ գիւղերի քահանաներով: Մնացած տեղերում կային 84 քահանայ, վաճխճանեցան 9, նոր ձեռնադրուեցան 3, այժմ կան 78: Մեծ մասամբ գիւղերում տիրացուներ էլ չկան: Այնպէս որ մի տեղ Ս. Պատարագ մատուցանելու ժամանակ հարկաւոր է լինում միւս գիւղերից տիրացուներ հրաւիրել: Ուստի եւ շատ տեղ տարին հազիւ մի քանի անգամ Ս. Պատարագ է մատուցւում, թէեւ առաւօտ եւ երեկոյ ժամերգութիւնը, շատ քիչ քաջառութեամբ, անպակաս է լինում քահանայ եղած տեղում:

Քանի որ պատրաստի տիրացուներ չկան գիւղերի մէջ, դրսից էլ քահանայ բերելը ձեռնտու չէ ոչ գիւղացւոց եւ ոչ էլ քահանա-

յի համար, հարկաւոր է վիճակիս վանքերից մինի մէջ մի ընծայարան բանալ եւ ժողովելով այստեղ ամբողջ վիճակից ուշիմ երիտասարդներ ըստ հաւանութեան ժողովրդեան եւ պատրաստել նոցա քահանայութեան համար:

Քահանայից մասին խօսելով՝ ի նկատի պէտք է ունենալ, որ կառավարութեան կարգադրութեամբ այլ գաւառից Կարսի նահանգը ոչ ոք փոխադրուելու եւ այստեղ ժողովրդահամարի մէջ գրուելու իրաւունք չունի, սոցա թուումն են նաեւ քահանաները: Այս մասին ես քանիցս խօսել եմ նահանգապետի հետ եւ ստացել պատասխանը, թէ նա արգելք չի լինի ոչ մի քահանայի համար իւր պաշտօնը վարելու ըստ կարգադրութեան հոգեւոր իշխանութեան, բայց ցուցակների մէջ ոչ քահանայք եւ ոչ նոցա ընտանիքը չեն կարող մտնել, եթէ նոքա Կարսի նահանգից չեն: Սորա հետեւանքը այն է լինում, որ քանի քահանան կենդանի է, նորա ընտանիքն էլ հետը բնակւում է, բայց քահանայի վախճանելուց յետոյ, նորա ընտանիքը պարտաւոր է վերադառնալ իւր նախկին բնակավայրը:

Շատ բնական է, որ Կարսից դուրս եղած նահանգների բնակիչներից եւ ոչ մինի համար ձեռնատու չէ վիճակիս մէջ քահանայական պաշտօն վարել, քանի որ ապագայում նորա ընտանիքը պէտք է զրկուած մնայ:

Այս էլ կա, որ ոչ միայն այդպիսի քահանայից ընտանեաց ապագան անորոշ է, այլ նոյն իսկ ժողովրդականք շատ անգամ օգուտ են քաղում այս հանգամանքից եւ մի համախօսականով մերժում են իւրեանց միջից քահանային, եւ եթէ այդ չի յաջողում, զրկում են նորան հողից եւ այդպիսով շատ անբաւականութեանց պատճառ են լինում ի մեծ գայթակղութիւն ամենայն ժողովրդեան:

Ժողովրդից քահանան իրաւունք ունի որոշեալ քանակութեամբ հող ստանալու առանց տուրքի, բայց շատ տեղ այդ զլանում են եւ պատահել են դէպքեր, որ նոյնիսկ անձնական բեգեար³⁷ կոչուած աշխատանքի են տարել քահանային: Ի հարկէ, իւրեանք քահանաներն են պատճառ ժողովրդի այսպիսի վարմունքի, բայց թողնել, որ ժողովուրդը զրկէ քահանային իւր արդար իրաւունքից, չի կարելի. այս մասին մի ընդհանուր կարգադրութիւն պէտք է լինի:

³⁷ Բնակչության համար ծանր պարտավորություններից էր բեգար կոչվող հարկատեսակը՝ պարտադիր անվճար աշխատանքը բերդերի, ճանապարհների եւ այլ կառույցների իրականացման համար:

Կարսի վիճակում հետեւեալ վանքերը կան՝ Հոռոմոսի վանք, որ Ղոշավանք³⁸ էլ է կոչուում, Խծկոնից վանք՝ Բեշքիլիսա, Անի, Տիկոռու վանք, Վարդիկհօր վանք:

Հոռոմոսի վանքում վանահայր է Բաղդասար վարդապետը, որ եւ ծխատէր է նոյն անուն գիւղի: Այս վանքը ունի 615 դեսեատին հող, որի արդիւնքը յատկացրած է Ս. Էջմիածնին: Վանքում կայ մի անկանոն դպրոց: Այստեղ կարելի է ընծայարան բանալ ամենայն յարմարութեամբ:

Խծկոնից վանքում վանահայր է Յարութին վարդապետը, եւ միաբան՝ Յակովբ վարդապետը: Այս երկու աշխատաւոր վարդապետների շնորհիւ հինգ եկեղեցիներից երկուսը արդէն բարեգարգ վիճակի մէջ են: Վանքի գաւթում եւ գաւթից դուրս կառուցուած են յարմարաւոր սենեակներ ուխտաւորների համար: Այս վանքն էլ պակաս յարմարութիւն չունի ընծայարանի համար:

Անին շատ անխնամ եւ անբարեկարգ վիճակի մէջ է. ոչ մի շինութիւն չի եղած եւ ոչ մի աւերակ ոչ միայն չի նորոգուած, այլեւ եղածներն էլ հետզհետէ աւերակ են դարձել եւ դառնում են: Վանահայրն է Ներսէս վարդապետը:

Տիկոռու վանքին մօտ է եւ համանուն գիւղը, որի ծխական եկեղեցին է. վանահայր չունի, եւ աւելորդ էլ է, որովհետեւ այնքան քայքայուել է, որ կառավարութեան կողմից հրամայուած էր գոցել եկեղեցին: Բայց քանի որ գիւղը իւր եկեղեցին չունի, դեռեւս շարունակում են ժամասացութիւնը:

Վարդիկհօր վանքը հիմնիվեր նորոգութեան կարօտ է, մի ամայի տեղումն է կառուցուած, վանահայր չունի:

Բեշքիլիսան, Անին, Տիկոռը եւ Վարդիկհօր վանքը, ի թիւս սոցա եւ Կարսի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ունին կառավարութիւնից յատկացրած հողեր, որոնց արդիւնքով կառավարւում են Բեշքիլիսան եւ Անին, իսկ Տիկոռը եւ Վարդիկհօր արդիւնքը ժողովւում են ապագայի համար եւ Կարսի եկեղեցւոնը գործ է դրւում նոր կառուցանել[ի]ք եկեղեցւոյ եւ դպրոցի վերայ:

³⁸ Վանք Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառում: Հիմնադրվել է Ժ. դարի երկրորդ քառորդում՝ Աբաս Բագրատունու օրոք (տե՛ս Ա. ՄԽԻՔԱՐԵԱՆՅ, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք, Վաղարշապատ, 1870: Հոռոմոսի վանքի գրչատան մասին տե՛ս Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի (եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը), Էջմիածին, 1997, էջ 266-290, Հոռոմոսի վանահայրերի մասին տե՛ս նույնի Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր: Հոգվածների ժողովածու, Երեւան, 2010, էջ 192-199: Horomos monastery: Art and history, edited by Edda Vardanyan, Paris, 2015):

РЕЗЮМЕ

Многие главы епархий и викарии Армянской Церкви оставили воспоминания, дневники, отчеты, ведомости, представляющие собой весьма ценный и интересный материал для исследователей. К их числу относится ведомость главы Карсской епархии епископа Гарегина Сатуняна, хранящаяся в архиве «Разных авторов» Института древних рукописей Матенадаран им. Маштоца. В ней приводится краткое описание церквей, монастырей, школ, быта, традиций, а представляется перечень населения указанной епархии. Ведомость содержит достоверные сведения и может служить первоисточником.

SUMMARY

Many Primates of dioceses and Vicars of the Armenian Church left memories, diaries, reports, statements, which are very valuable and interesting material for researchers. They also include the bulletin of Bishop Karekin Satunyan, Vicar of Kars Diocese, which is stored in the archive called «Various authors» of Matenadaran named after Mashtots, Institute of Ancient Manuscripts. It briefly describes the situation of churches and monasteries entrusted to him, schools, population, lifestyle and customs, which is a valuable and significant source of information.

